

Atlas historyczny Polski a badania nad stanem i strukturą ludności Polski w drugiej połowie XVI wieku

Piotr Guzowski

<https://orcid.org/0000-0002-6494-4217>

Uniwersytet w Białymstoku

Zarys treści: Celem artykułu jest prześledzenie ewolucji koncepcji *Atlasu historycznego Polski*, a w szczególności roli szacunków liczby i struktury populacji w drugiej połowie XVI w. na mapach i w komentarzach w kolejnych tomach serii. Oparcie badań nad osadnictwem na rejestrach podatkowych dało szansę na rekonstrukcje demograficzne, które zostały wykonane dla dwóch regionów Polski: województwa płockiego i Prus Królewskich. Zmieniony w 1964 r. model prac nad atlasami zminimalizował znaczenie demografii historycznej, ograniczając jej rolę do pogrupowania osad według ich wielkości.

Słowa kluczowe: Atlas historyczny Polski, stan i struktura populacji, demografia historyczna

Abstract: The article aims to trace the evolution of the concept of the *Historical Atlas of Poland* and, in particular, the role of estimates of the size and structure of the population in the second half of the sixteenth century on maps and in comments in the subsequent volumes of the series. Basing the study of settlements on tax registers provided an opportunity for demographic reconstructions, which were made for two regions of Poland: the Płock Voivodeship and Royal Prussia. The model of working on the atlases was changed in 1964, and minimised the importance of historical demography, limiting its role to grouping settlements according to their size.

Keywords: Historical Atlas of Poland, state and structure of population, historical demography

Wkrótce po zgłoszeniu przez Stanisława Smolkę na Pierwszym Zjeździe Historycznym idei stworzenia *Atlasu historycznego Polski*, Adolf Pawiński rozpoczął przygotowywane od kilku lat wydawanie serii *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*. Edycji źródeł podatkowych towarzyszyła próba kwantytatywnego opracowania podstawowych informacji dotyczących geografii, gospodarki i społeczeństwa poszczególnych regionów kraju. Wśród nich znalazły się próby oszacowania stanu i struktury populacji¹. Z koncepcji wykorzystania źródeł podatkowych, opracowanych w formie komentarza oraz map na nich opartych, wywodzi się model *Atlasu historycznego Polski* w przekroju chronologicznym drugiej połowy XVI w. zrealizowany w ciągu kilkudziesięciu ostatnich lat w Instytucie Historii im. Tadeusza

Manteuffla Polskiej Akademii Nauk. Celem tego artykułu jest prześledzenie ewolucji koncepcji objęcia komentarzem szacowanej liczby i struktury ludności poszczególnych województw w kolejnych seriach atlasu. Nie będzie on jednak dotyczył trwającej ponad 140 lat dyskusji o przelicznikach, jakie należy przyjmować w obliczeniach liczby ludności przy wykorzystaniu spisów podatkowych rejestrujących w niewielkim tylko stopniu ludzi, a przede wszystkim areal ziemi i urządzenia protoindustrialne. Zaproponowane przez Pawińskiego sposoby kalkulacji², krytykowane i modyfikowane przez kolejnych

¹ B. Konopska, *Polskie atlasy historyczne. Koncepcje i realizacje*, Warszawa 1994, s. 46–48.

² *Wielkopolska*, oprac. W. Pawiński, Warszawa 1883 (Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. 1 i 2; Źródła Dziejowe, t. XII i XIII), s. 85–130; *Małopolska*, oprac. tenże, Warszawa 1886 (Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. 3 i 4; Źródła Dziejowe, t. XIV i XV), s. 36–61; *Mazowsze*, oprac. tenże, Warszawa 1895 (Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. 5; Źródła Dziejowe, t. XVI), s. 10–39.

badaczy³, doczekały się swoich opracowań⁴. Jest warto podkreślić, że kluczowe znaczenie dla wypracowania metody przeliczania danych podatkowych i inwentaryzacji na liczbę ludności miały teksty Ireny Gieysztorowej, przez lata pracującej także na potrzeby *Atlasu*⁵. Nasza uwaga zostanie jednak tym razem skupiona na próbach oszacowania liczby mieszkańców całych województw czy regionów oraz na etapach porzucenia tego elementu komentarza w programie atlasu Polski XVI w.⁶

Jednym z pierwotnych założeń powojennego planu atlasowego, przedstawionych w 1953 r. przez Stanisława Herbsta, było stworzenie, oprócz map przeglądowych województw, także „prób syntezy kartograficznej podstawowych zagadnień społeczno-gospodarczych – rozmieszczenie sił produkcyjnych: człowiek i powierzchnia uprawna w związku z jakością gleb, rozmieszczenie zakładów przemysłowych oraz rzemiosła wiejskiego w zestawieniu z bogactwem naturalnym, z charakterystyką zawodową ośrodków, wreszcie przedstawienie stosunków własnościowych i zróżnicowania społecznego wsi”⁷. Już pierwszy, próbny tom poświęcony województwu płockiemu zawierał m.in. kartogramy pt. *Struktura społeczna ludności wiejskiej na tle gęstości zaludnienia; Zagęszczenie ludności*

*wiejskiej; Zróżnicowanie społeczne własności feudalnej; Rozmieszczenie ludności zagrodniczej*⁸. Źródłowe i metodologiczne podstawy opracowania kartograficznego przedstawiono w rozbudowanym komentarzu w podrozdziale *Typ i wielkość osiedli*. Zwrócono w nim uwagę, że obliczenie liczby ludności „wobec braku bezpośrednich informacji źródłowych, nastąpiło wiele trudności i przyniosło wyniki budzące – jak wszelkie obliczenia szacunkowe – wątpliwości”⁹. Mimo to przeprowadzono kalkulacje, posługując się przelicznikami zaproponowanymi przez Witolda Kulę w przypadku osad wiejskich¹⁰, wykorzystując dane o liczbie łanów z rejestru z 1578 r. i porównując z liczbą kmieci odnotowaną w roku 1552. Oprócz liczby kmieci szacowano szlachtę folwarczną, czeladź folwarczną, szlachtę zagrodową, ludność rzemieślniczo-przemysłową i zagrodników, komorników i mieszkańców związanych z organizacją parafialną. Otrzymane wyniki traktowano z rezerwą: „Jeżeli określenie wielkości osiedli wiejskich, mierzonej liczbą mieszkańców, następuje z trudnością, to określenie wielkości miast tego województwa jest znacznie bardziej skomplikowane, a wyniki w większej jeszcze mierze hipotetyczne”¹¹. Autorzy komentarza wskazali, że nie należy w przypadku miast województwa płockiego wykorzystywać rejestru zryczałtowanego szosu i posłużyli się liczbą domów w przypadku miast królewskich, a dla innych miejscowości wykorzystali informacje o łanach miejskich, dochodach od rzemieślników i kupców, zanotowaną w źródłach liczbę rodzin lub całkowitą liczbę dochodów z miasta¹². Ostatecznie więc usystematyzowano w tabeli wszystkie

³ K. Boroda, *Przeszłość przeliczników demograficznych dla szesnastowiecznych źródeł podatkowych*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 37, 2015, 2, s. 27–52.

⁴ K. Boroda, P. Guzowski, *Przeliczniki demograficzne w szacunkach zaludnienia terenów wiejskich w Królestwie Polskim w drugiej połowie XVI wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 37, 2015, 2, s. 53–75; P. Guzowski, R. Poniak, *Przeliczniki demograficzne w szacunkach zaludnienia miast w Królestwie Polskim w drugiej połowie XVI wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 37, 2015, 2, s. 77–93.

⁵ I. Gieysztorowa, T. Ładogórski, *W sprawie nowych badań nad zaludnieniem dawnej Polski*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 6, 1958, 1–2, s. 45–60; I. Gieysztorowa, *Badania nad historią zaludnienia Polski*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 11, 1963, 3–4, s. 523–559; też, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976.

⁶ Zob. P. Guzowski, *Stan i perspektywy badań nad liczbą ludności Polski w późnym średniowieczu i w początkach epoki nowożytnej*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 37, 2015, 2, s. 7–26.

⁷ S. Herbst, *Prace nad polskim atlasem historycznym*, „Kwartalnik Historyczny”, 60, 1953, 3, s. 332.

⁸ *Województwo płockie około 1578 r.*, red. S. Herbst, Warszawa 1958 (Atlas historyczny Polski. Seria A: Mapy szczegółowe, t. 2).

⁹ *Typ i wielkość osiedli*, w: *Województwo płockie*, s. 26.

¹⁰ W. Kula, *Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 13, 1951, s. 60 i n.; *Typ i wielkość osiedli*, w: *Województwo płockie*, s. 27.

¹¹ *Typ i wielkość osiedli*, w: *Województwo płockie*, s. 30.

¹² Tamże, s. 31.

1075 osiedli według liczby mieszkańców w kategoriach wielkościowych osiedli (0–30; 30–100; 100–200; 200–400; 400–1000; 1000–2000; ponad 2000)¹³, a z kolei w komentarzu do kartogramów zestawiono całkowite zaludnienie osad wiejskich i miejskich z podziałem na powiaty oraz strukturę społeczną¹⁴. Województwo płockie około 1578 r. miało zamieszkiwać 113 995 osób, z tego 17 200 stanowiła ludność szesnastu miast i miasteczek¹⁵. Aż 25 proc. mieszkańców wsi stanowiła szlachta folwarczna i zagrodowa. Autorzy obliczyli również odsetek kmieci (46 proc.), zagrodników i komorników (14 proc.), czeladzi (9 proc.) i rzemieślników (6 proc.)¹⁶. Określono również gęstość zaludnienia zarówno w całym województwie (26,77 osoby na km²), jak i poszczególnych powiatach¹⁷. Podsumowanie danych demograficznych i gospodarczych województwa według parafii zamieszczono w aneksie pt. *Województwo płockie XVI wieku w liczbach*¹⁸.

Zaprezentowane przy okazji prac nad atlasem województwa płockiego demograficzne spojrzenie i refleksja metodologiczna znalazły kontynuację w kolejnym atlasie ziem polskich w drugiej połowie XVI w., tym razem poświęconym Prusom Królewskim. Studia ludnościowe zajmują w nim rekordowo dużo miejsca: 7 kartogramów i prawie 50 stron w komentarzu¹⁹. W przeciwieństwie do innych ziem koronnych, dla których istniały szacunki Adolfa Pawińskiego lub Aleksandra Jabłonowskiego, autor tomu „pruskiego” musiał być pionierem w ustalaniu stanu i struktury populacji

w drugiej połowie XVI w. W dodatku przecelniki wypracowane dla ziem koronnych nie mogły być zastosowane na Pomorzu ze względu na inną strukturę społeczną, gospodarczą i poziom urbanizacji. Szczęśliwie, wykorzystywane źródła skarbowe i inwentarzowe dostarczyły informacji nie tylko o liczbie łąnów, ale w dużej mierze także głów gospodarstw domowych. Podobnie jak w przypadku opracowania województwa płockiego autorzy zauważyli, że: „Obliczenie liczby ludności wiejskiej Prus Królewskich, mimo wszystkich trudności materiałowych i metodycznych, okazało się znacznie łatwiejsze niż ustalenie liczebności miejskiej Prus Królewskich”²⁰. Dlatego w przypadku wielu osiedli miejskich zdecydowano się na zastosowanie metody retrogresywnej, wykorzystując dane z końca XVIII i początków XIX w. Osiągnięte rezultaty zestawiono w postaci tabel prezentujących ludność wiejską i miejską poszczególnych województw: chełmińskiego, malborskiego i pomorskiego²¹, która miała wynosić około 297 303, czego 36,5 proc. stanowiła ludność miejska, a 63,5 proc. mieszkańcy wsi²². Określono również gęstość zaludnienia, która w przypadku województwa chełmińskiego miała wynosić 20,4 osoby na km²; malborskiego – 26,3 i pomorskiego 11,4²³. Wielkość osad zestawiono według schematu znanego z atlasu województwa płockiego (0–30; 30–100; 100–200; 200–400; 400–1000; 1000–2000; ponad 2000), wyróżniając dodatkowo również ośrodki 2000–10 000 mieszkańców i powyżej 10 tys.²⁴ Zrekonstruowano także strukturę społeczną ludności wiejskiej w poszczególnych województwach (i powiatach), wyliczając udział szlachty na 5,2 proc. w całych Prusach Królewskich. Zestawiono też dane dotyczące ekonomicznego zróżnicowania

¹³ Tamże, s. 33.

¹⁴ *Struktura społeczna ludności wiejskiej na tle gęstości zaludnienia, w: Województwo płockie, s. 58–59.*

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Tamże, s. 60.

¹⁷ Tamże, s. 58.

¹⁸ *Województwo płockie XVI wieku w liczbach, w: Województwo płockie, s. 85–88.*

¹⁹ Kartogramy 3–10. *Zagadnienia demograficzne, w: Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku, red. M. Biskup, L. Koc, Warszawa 1961 (Atlas historyczny Polski. Seria B: Mapy przeglądowe, t. 1), s. 61–108.*

²⁰ Tamże, s. 66.

²¹ Tamże, s. 68–71.

²² Tamże, s. 73.

²³ Tamże, s. 68–71.

²⁴ Tamże, s. 78.

szlachty, kategoryzując ją na kmiecią i bez-kmiecią i wskazując wielkość areалу w jej dyspozycji²⁵. Podobnie jak w przypadku atlasu województwa płockiego, zwrócono uwagę na inne grupy społeczne: zagrodników, komorników, rzemieślników, a nawet ludzi luźnych, oraz na jej geograficzne rozmieszczenie²⁶. Opracowanie zakończone zostało podsumowaniem statystycznym pt. *Prusy Królewskie w XVI w. w liczbach*²⁷.

Pierwsze dwa atlasy poświęcone ziemiom polskim w drugiej połowie XVI w. posiadały więc bardzo rozbudowaną część demograficzną, w której oprócz rozważań źródłoznawczych i metodologicznych zrealizowano bardzo ambitny program badawczy. Zdecydowano się jednak całkowicie go zmienić w 1964 r. pod wpływem dyskusji prowadzonych w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk oraz na łamach czasopism historycznych²⁸. Stanisław Herbst w artykule dedykowanym Stanisławowi Arnoldowi zapowiedział, że Zakład Atlasu zajmie się rekonstrukcją osadnictwa „z pełnym nazewnictwem, z granicami dla szczebla parafii, oznaczeniem wielkości osiedli i wyboru dróg, na tle rzeźby i pokrycia terenu”²⁹. Nowy program został zaprezentowany przez Władysława Pałuckiego, który w swej wypowiedzi skupił się tylko na wątku kartograficznym, znacznie mniej miejsca poświęcając kwestiom związanym z komentarzem. Przyczyny wycofania się z map problemowych (kartogramów) wyjaśnił krytyczną oceną niektórych z nich przez recenzentów, czasochłonnością wykonania i koniecznością skupienia się na mapie szczegółowej³⁰. Nową koncepcję

atlasu wsparli m.in. Henryk Rutkowski³¹ i Maria Kielczewska-Zalewska³². Niezwykle krytycznie do zmian w atlasie podeszła Irena Gieysztorowa, zdecydowanie wypowiadając się za przyjętym w pierwszych latach po wojnie modelem badań i komentarza³³. Była wyraźnie zafascynowana pracą związaną z atlasem. Pisała: „Pasjonujące zadanie charakterystyki przestrzennej dawnych struktur społecznych i gospodarczych oraz powszechne, jak się wydawało, zainteresowanie wynikami prac mobilizowały do wytężonego wysiłku”³⁴. Podobał się jej program, który obejmował „obok rekonstrukcji stanu osadnictwa syntezę kartograficzną rozmieszczenia podstawowych sił produkcyjnych i stosunków wytwórczych”³⁵. Gieysztorowa przekonywała, że koncepcja i wykonanie dwóch pierwszych tomów atlasu przypadło też do gustu wybitnym historykom zagranicznym, jak Ernest Labrousse czy Fernand Braudel³⁶. Uzasadniała konieczność kontynuacji „programu problemowego z ograniczeniem go do zagadnień merytorycznie najistotniejszych, a także najmocniej udokumentowanych, jak rozmieszczenie własności ziemskiej, gęstość zaludnienia, zagospodarowanie terenu”³⁷. Przedstawiała przy tym argumenty ekonomiczne, twierdząc, że przygotowanie mapy szczegółowej nie przyspieszy prac na kolejnych opracowaniach (co okazało się prawdą), oraz merytoryczne – według niej odrzucenie kartogramów ograniczy program rzeczowy projektu. Irena Gieysztorowa słusznie zauważała, że czas zastąpić przestarzałą statystykę społeczno-gospodarczą XVI w. opracowaną przez Adolfa

²⁵ Tamże, s. 89–90.

²⁶ Tamże, s. 81–87, 93–107.

²⁷ *Aneks Statystyczny. Prusy Królewskie w XVI w. w liczbach*, w: tamże, s. 116–132.

²⁸ B. Konopska, *Polskie atlasy*, s. 128–130.

²⁹ S. Herbst, *Atlas na rozdrużu*, w: *Studia historyczne. Księga jubileuszowa z okazji 70 rocznicy urodzin prof. dra Stanisława Arnolda*, Warszawa 1965, s. 147.

³⁰ W. Pałucki, *Przedmowa*, w: *AHP Województwo lubelskie*, s. 7–12; zob. tenże, *Atlas historyczny ziem polskich drugiej połowy XVI wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 74, 1967, 3, s. 99–110.

³¹ H. Rutkowski, *Mapy podstawowe i atlas historyczny*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 14, 1966, 4, s. 695–700.

³² M. Zaleska-Kielczewska, *W sprawie Atlasu Historycznego Polski*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 15, 1967, 2, s. 395–400.

³³ I. Gieysztorowa, *O właściwą drogę Atlasu historycznego Polski*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 14, 1966, 4, s. 687–894.

³⁴ Tamże, s. 689.

³⁵ Tamże.

³⁶ Tamże.

³⁷ Tamże.

Pawińskiego: „Bez przeorania jej na nowo w oparciu o szersze i bardziej krytyczne wykorzystanie źródeł, a także bardziej racjonalne i precyzyjne metody z kartograficzną na czele, będziemy wciąż powtarzać ustalenia, w które nikt z nas już nie wierzy. Wyniki badań nad statystyką gospodarczo-społeczną XVI w. w skali województwa czy dzielnicy nie tylko wzbogacą wiedzę o ekonomice tego okresu, ale również ugruntują podstawy całej polskiej demografii historycznej. Szacunki zaludnienia w XVI w. stać się bowiem mogą punktem wyjścia retrogresywnej kontroli uzyskanych innymi drogami szacunków ludności w wieku XIV i wcześniej³⁸. Autorka *Wstępu do demografii staropolskiej* odniosła się też do krytyków podważających sens prezentowania szacunków demograficznych i gospodarczych jako elementu niepewnego, wynikającego w dużej mierze z interpretacji³⁹. Pisała: „Do złudzeń zaliczyć należy również przekonanie, że mapa szczegółowa wyraża «fakty historyczne niewątpliwe», podczas gdy kartograficzne ujęcia problemowe – hipotetyczną interpretację wiadomości źródłowych⁴⁰. Gieysztorowa przytoczyła przykłady lokalizacji wsi rozczłonkowanych, nieistniejących, granic parafii itd., których umieszczenie na mapie wymaga znacznie bardziej skomplikowanych zabiegów interpretacyjnych niż szacunki ludnościowe, a wyniki tych zabiegów są nie mniej hipotetyczne. Dla znakomitej badaczki porzucenie modelu badań zrealizowanych w dwóch pierwszych tomach oznaczało „przekreślenie nowatorskiego i metodycznie twórczego programu Atlasu⁴¹”.

W pierwszym chronologicznie tomie nowej serii, autorstwa Stefana Wojciechowskiego, zrealizowanym częściowo według

zasad przyjętych w serii i poświęconym województwu lubelskiemu, kwestie demograficzne zostały zredukowane do minimum i zajmują dwie strony. Jedyńm poruszonm przez autora problemem była kwestia ustalenia wielkości osiedli w ograniczonej do czterech liczbie przedziałów: do 200, 200–1000, 1000–5000 i powyżej 5 tys.⁴², przy czym Wojciechowski bardzo niekonsekwentnie zastosował nowy formularz. Na mapie, owszem, oznaczono wielkość miast według zaplanowanych przedziałów, ale w komentarzu użyto innych: do 400 mieszkańców, 400–1000 i 1000–2000⁴³. Nie oszacowano więc stanu populacji województwa, gęstości zaludnienia i nie zrekonstruowano struktury społecznej. O poziomie wyłączenia kwestii ludnościowych świadczy fakt, że nawet liczba mieszkańców największego miasta województwa – Lublina – została podana w przypisie⁴⁴.

Zastosowany w *Atlasie* województwa lubelskiego program serii, obejmujący jedynie określenie wielkości osiedli w kilku przedziałach zaludnienia, zrealizowano w kolejnym tomie, poświęconym Mazowszu. Co prawda, we wstępie do tego wydawnictwa redaktor Władysław Pałucki wyjaśnił konieczność rozbudowania komentarza, który ma zawierać „oprócz niezbędnych wskazówek metodycznych i objaśnień tyjących się sposobu przedstawienia poszczególnych elementów na mapie także szereg wiadomości historyczno-geograficznych, ułatwiających zrozumienie i wykorzystanie treści mapy przez jej użytkowników⁴⁵”, lecz mimo posiadania w zespole wybitnego demografa historycznego, którym była Irena Gieysztorowa, kwestie ludnościowe nie zostały rozwinięte. Na potrzeby rozdziału *Charakter i wielkość osad* Gieysztorowa przeprowadziła obliczenia dotyczące liczby mieszkańców wszystkich miejscowości, ale przyznała, że

³⁸ Tamże.

³⁹ P. Szafran, „Atlas Historyczny Polski, Seria B: mapy przeglądowe. 1: Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku”, oprac. Marian Biskup; przy współudziale Lucjana Koca, Warszawa 1961 [rec.], „Zapiski Historyczne”, 28, 1963, 2, s. 245–249.

⁴⁰ I. Gieysztorowa, *O właściwą drogę*, s. 692.

⁴¹ Tamże, s. 691.

⁴² *Typ i wielkość osiedli*, w: AHP Województwo lubelskie, s. 30.

⁴³ Tamże, s. 31.

⁴⁴ Tamże, przyp. 95.

⁴⁵ W. Pałucki, w: *Wstęp*, w: AHP Mazowsze, s. 11.

„prace nad mapą Mazowsza koncentrujące się od 1964 r. na szczegółowej rekonstrukcji osadnictwa”⁴⁶ ograniczyły sposób klasyfikacji i formularz demograficzny. Mając więc robocze dane o szacunkowej liczbie mieszkańców wszystkich miejscowości z trzech województw mazowieckich, podała jedynie zbiorcze informacje o liczbie osad wiejskich, liczących poniżej i powyżej 200 mieszkańców, a w przypadku miast zastosowała podział na ośrodki do 1000 mieszkańców, następnie miasteczka zamieszkałe przez 1000–5000 osób i miasta liczące ponad 5000 mieszkańców⁴⁷. Gieysztorowa przy tym dała wiele cennych wskazówek, wśród nich m.in.: „Stwierdzone bowiem różnice w podstawie opodatkowania poszczególnych wsi z różnych lat poboru przekonują dowodnie o niemal każdorazowej ich niepełności, nie można zatem opierać oceny ludnościowej osady na wpłacie poboru z jednego roku, ale należy wykorzystać całą zachowaną dokumentację skarbową”⁴⁸. Podkreśliła znaczący wpływ wielkiej własności królewskiej i kościelnej na typ wielkościowy osadnictwa⁴⁹. Musiała jednak zastąpić obliczenia gęstości zaludnienia wskazaniem zagęszczenia sieci miejskiej i rozmieszczeniem wsi mazowieckich liczących ponad 200 mieszkańców.

Podobny model, ograniczający do minimum obliczenia demograficzne, kontynuowała wieloletnia współpracowniczka Ireny Gieysztorowej, Anna Dunin-Wąsowicz, w kolejnym tomie atlasu dotyczącym województwa sandomierskiego. Zastosowano tam zbliżone do mazowieckich przeliczniki, uwzględniając różnice wynikające z różnej własności i korzystając z wyjątkowości rejestrów sandomierskich, uwzględniających często w drugiej połowie XVI w. nie tylko liczbę łańów, ale także gospodarzy. Wsie podzielono według wielkości na

liczące powyżej i poniżej 200 mieszkańców, a ośrodki miejskie na mniejsze, zamieszkałe przez mniej niż 1000 osób oraz miasta większe⁵⁰. Według tego schematu postępował również Krzysztof Chłapowski w rozdziale *Charakter i wielkość osiedli w Atlasie województwa sandomierskiego*⁵¹, Jarosław Suproniuk w opracowaniu województwa krakowskiego⁵², Michał Gochna i Jarosław Suproniuk – Wielkopolski⁵³, Wiesława Duży i Patrycja Szwedo-Kiełczewska – Kujaw i ziemi dobrzyńskiej⁵⁴ oraz Piotr Guzowski – województwa podlaskiego⁵⁵. Wszyscy wymienieni autorzy musieli roboczo oszacować hipotetyczną liczbę mieszkańców wszystkich wsi, miast i miasteczek, ale nie przedstawiali szacunków populacji opracowywanych regionów, realizując zasady ustalone w 1964 r. i skupiające uwagę na mapach szczegółowych.

Wyłączenie z programu podstawowych kwestii demograficznych dotyczących stanu i struktury populacji, które zostały opracowane w dwóch pierwszych atlasach powojennych, ma swoje konsekwencje: nasza wiedza o zaludnieniu kraju jest albo na poziomie kalkulacji wykonanych przez Adolfa Pawińskiego i Aleksandra Jabłonowskiego przed z górą ponad 100 laty, albo nieco nowszych wyliczeń, dokonanych przez historyków w latach pięćdziesiątych XX w., wykorzystujących wiele niedoskonałą podstawę opublikowaną w ramach serii *Źródła Dziejowe* (W. Kula, E. Vielrose,

⁵⁰ A. Dunin-Wąsowicz, *Charakter i wielkość osiedli*, w: AHP Województwo sandomierskie, s. 77–86.

⁵¹ K. Chłapowski, *Charakter i wielkość osiedli*, w: AHP Województwo sieradzkie, s. 50–57.

⁵² J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli*, w: AHP Województwo krakowskie, s. 69–82.

⁵³ M. Gochna, *Charakter i wielkość osiedli. Osady wiejskie*, w: AHP Wielkopolska, s. 203–208; J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli. Miasta i miasteczka w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.*, w: tamże, s. 209–221.

⁵⁴ W. Duży, *Charakter i wielkość osiedli. Osady wiejskie*, w: AHP Kujawy, s. 90–95; P. Szwedo-Kiełczewska, *Charakter i wielkość osiedli. Miasta i miasteczka na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI wieku*, w: tamże, s. 96–110.

⁵⁵ P. Guzowski, *Wielkość osiedli*, w: AHP Województwo podlaskie, s. 158–162.

⁴⁶ I. Gieysztorowa, *Charakter i wielkość osad*, w: AHP Mazowsze, s. 81.

⁴⁷ Tamże, s. 83–87.

⁴⁸ Tamże, s. 81–82.

⁴⁹ Tamże, s. 87.

S. Hoszowski). Inną drogą poszła Irena Gieysztorowa, która sięgnęła po wszystkie zachowane rękopiśmienne rejestry poborowe i w artykule napisanym wspólnie z Tadeuszem Ładogórskim zaprezentowała kalkulacje przeprowadzone w Zakładzie Atlasu. Dotyczyły one m.in. Mazowsza, część opisująca województwo płockie znalazła się w odpowiednim tomie *Atlasu*, ale kalkulacje dla całego regionu w związku ze zmianą koncepcji atlasu Gieysztorowa publikowała już w oddzielnych studiach⁵⁶. Spojrzenie na ogólne liczby stanu populacji pokazuje wielką rozpiętość szacunków zaprezentowanych przez poszczególnych historyków. Uznając, że metoda Gieysztorowej jest najwłaściwsza, trzeba zauważyć, że Witold Kula przeszacował ludność Mazowsza ok. 1578 r. o +7 proc., a Egon Vielrose o ponad +25 proc. (tab. 1).

Tabela 1. Ludność Mazowsza ok. 1578 r. według różnych szacunków

Województwo	Ludność ok. 1578 r. w tysiącach według różnych szacunków			
	Według A. Pawińskiego	Według W. Kuli	Według E. Vielrosego	Według I. Gieysztorowej (1958)
Płockie	105,8	131,9	146	114
Rawskie	107,2	125,2	138,7	110
Mazowieckie	376,5	423,1	514,9	414
Mazowsze razem	589,5	680,2	799,6	638

Źródła: Mazowsze, oprac. A. Pawiński, Warszawa 1895 (*Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 5; Źródła Dziejowe, t. XVI), s. 36; W. Kula, *Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX wieku)*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 13, 1951, s. 69; E. Vielrose, *Ludność Polski od X do XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 5, 1957, 1, s. 41; I. Gieysztorowa, T. Ładogórski, *W sprawie nowych badań nad zaludnieniem dawnej Polski*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 6, 1958, 1–2, s. 55.

⁵⁶ I. Gieysztorowa, *Badania nad historią*, s. 523–559; też, *Ludność*, w: *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, t. 1: A–N, red. A. Mączak, Warszawa 1981, s. 429–441.

Różnice w obliczeniach stanu populacji Mazowsza wynikają z przyjęcia różnych przeliczników i sposobów szacowania liczby członków poszczególnych grup społecznych. W konsekwencji autorzy zaprezentowali rozbieżne dane na temat struktury ludności wiejskiej, ale w kwestii jej udziału w całej populacji byli zgodni, że stanowiła 80–82 proc. Szczegółowe określenie liczebności stanu szlacheckiego, różnych grup ludności chłopskiej czy rzemieślników wymaga dogłębnych studiów, jakie przeprowadzono tylko w przypadku województwa płockiego. Ogólne jednak porównanie tak

Tabela 2. Liczebność mazowieckiej szlachty zagrodowej w 1578 r.

Powiat	Liczba rodzin szlachty zagrodowej		Stosunek
	Według E. Vielrosego	Według Zakładu Atlasu Historycznego	
Płocki	402	338	1,2
Bielski	884	702	1,2
Sierpecki	443	388	1,1
Szreński	335	295	1,1
Mławski	573	663	0,9
Raciąski	298	372	0,8
Płoński	575	618	0,9
Niedzborski	249	259	0,9
Rawski	842	580	1,4
Sochaczewski	200	419	0,5
Gostyński	147	196	0,7
Grójecki	597	333	1,8
Warszawski	1059	488	2,2
Zakroczymski	1321	1042	1,2
Ciechanowski	821	1130	0,7
Przasnyski	987	2051	0,5
Sąchocki	131	213	0,6

Źródło: I. Gieysztorowa, T. Ładogórski, *W sprawie nowych badań nad zaludnieniem dawnej Polski*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 6, 1958, 1–2, s. 54.

podstawowego parametru wyjściowego, jakim jest liczba rodzin szlachty zagrodowej, wskazuje, że stosunek obliczeń Wielrośego do Gieysztorowej na poziomie poszczególnych powiatów nigdy nie był równy 1:1, a wahał się od 0,5 (powiaty sochaczewski i przasnyski) do 2,2 (powiat warszawski).

Korekty i uzupełnienia przeprowadzone w ramach prac nad atlasem są niezwykle istotne i z perspektywy czasu należy uznać za zadziwiające, że nie zostały uwzględnione w tomie mazowieckim *Atlasu* ani nie stały się przedmiotem refleksji w opracowaniach kolejnych województw. W przeciwieństwie do wcześniejszych kalkulacji (Pawińskiego, Kuli, Wielrośego), obliczenia Gieysztorowej nie zostały podważone i na stałe weszły do historiografii, co świadczy o docenieniu opracowanej przez nią metody i samych badań.

Nieco inne, choć nie mniej istotne znaczenie mają kalkulacje stanu i struktury populacji Prus Królewskich przeprowadzone przez Mariana Biskupa, są to bowiem jedyne szacunki, wykonane dla drugiej połowy XVI w. i do dziś cytowane w literaturze⁵⁷. Mimo szczegółowych krytycznych uwag Stanisława Gierszewskiego⁵⁸ oraz Antoniego Mączaka, podnoszącego problematyczność ustaleń liczby mieszkańców niektórych miast, pracowników najemnych w folwarkach czy zaludnienia Żuław⁵⁹, nie odnieśli się do nich badacze zajmujący się później osadnictwem na badanym terenie⁶⁰. Wszyscy historycy

zwracali uwagę, że obliczenia Biskupa charakteryzują się zapewne niedoszacowaniem, ale brakuje wiarygodnych badań nad liczbą ludności Prus Królewskich w kolejnym stuleciu, które mogłyby pomóc zwerfikować propozycje atlasowe z 1961 r.

Pierwsze dwa powojenne atlasy przedstawiające ziemie polskie w XVI w., poświęcone województwu płockiemu i Prusom Królewskim, stworzyły pewien, jak się niestety okazało, niedościgny wzorzec badań nad stanem i strukturą populacji w poszczególnych regionach kraju. Wypracowane i zastosowane metody powinny, po niezbędnej modernizacji, stać się podstawą szacunków dotyczących mieszkańców pozostałych regionów kraju. Wdrożona w 1964 r. zmiana charakteru projektu *Atlasu historycznego Polski* w drugiej połowie XVI w. w zasadzie zatrzymała studia nad stanem i strukturą populacji kraju, mimo że autorzy opracowań poszczególnych województw dysponowali niezbędnymi źródłami, znali metodologię, a nawet w praktyce przeprowadzili robocze szacunki. Warto przy tym zaznaczyć, że utrzymanie rozbudowanego programu demograficzno-gospodarczego w komentarzach atlasowych nie musiało być sprzeczne z koncepcją tworzenia map szczegółowych. Argumenty techniczne czy ekonomiczne przeciw ujęciom problemowym, podnoszone w okresie PRL, w większości nie miały racji bytu po 1989 r. Trudno też przyjąć tłumaczenie, że zaprojektowany w pierwszej połowie lat sześćdziesiątych nowy model opracowania nie mógł zostać z czasem zmodyfikowany. Jak bowiem pisze w posłowie do całego wydawnictwa Marek Słoń: „W miarę zbliżania się do kresu serii docierano nie tylko do peryferii terytorialnych, lecz także do granic merytorycznych. Skala wyjątków rosła tak bardzo, że wyraziście ukazywała ograniczone zastosowanie przyjętego modelu”⁶¹. Zaniechanie studiów demograficznych

⁵⁷ W. Odyniec, *Dzieje Prus Królewskich (1454–1772). Zarys monograficzny*, Warszawa 1972, s. 20–24; E. Kizik, *Uwagi wstępne. Prusy Królewskie: środowisko geograficzne, administracja, demografia*, w: *Prusy Królewskie. Społeczeństwo, kultura, gospodarka 1454–1772. Szkice z dziejów*, red. tenże, Gdańsk 2012, s. 23–26.

⁵⁸ S. Gierszewski, *Badania nad zaludnieniem Prus Królewskich*, „Roczniki Humanistyczne”, 35, 1987, 2, s. 289–296.

⁵⁹ A. Mączak, *Obraz statystyczny Prus Królewskich w XVI wieku. Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku, oprac. Marian Biskup przy współudziale Lucjana Koca, Atlas Historyczny Polski, seria B: Mapy przeglądowe, 1, Warszawa 1961, „Przegląd Historyczny”, 53, 1962, 1, s. 164–174; tenże, *Gospodarstwo chłopskie na Żuławach Malborskich w początkach XVII wieku*, Warszawa 1962, s. 2–26.*

⁶⁰ Np. K. Mikulski, *Osadnictwo wiejskie województwa pomorskiego od połowy XVI do końca XVII wieku*, Toruń 1994; AHP Prusy Królewskie.

⁶¹ M. Słoń, *Posłowie*, w: AHP Województwo podlaskie, s. 277.

w ramach prac atlasowych sprawiło, że nie przeprowadzono nowych, opartych na rozbudowanej i wiarygodnej podstawie źródłowej szacunków ludności całego kraju w drugiej połowie XVI w., co samo w sobie stanowi pewnego rodzaju porażkę projektu atlasowego. Jest ona tym bardziej bolesna, że uniemożliwia rzetelną ocenę szacunków ludności zarówno w późnym średniowieczu, jak i w drugiej połowie XVII w. Nie pozwala też w pełni odpowiedzialnie ocenić skali kryzysu demograficznego związanego z wojnami tego stulecia. Oczywiście trudno winić zespół geografów historycznych za to, że mając, co prawda, do dyspozycji źródła i opracowaną metodologię do studiów demograficznych, skupili się na innych zadaniach, dla nich priorytetowych. Zresztą oprócz Ireny Gieysztorowej nikt z demografów historycznych także nie zdecydował się zająć szacunkami ludności Polski w drugiej połowie XVI w. Tę stosunkowo dramatyczną sytuację może zmienić podjęta przy okazji prac Zakładu Atlasu Historycznego nad tomem wielkopolskim inicjatywa opublikowania wszystkich zachowanych rejestrów poborowych z drugiej połowy XVI w. w formie baz danych. Jest ona kontynuowana w przypadku Podlasia i Kujaw i powinna zostać uzupełniona w odniesieniu do innych regionów z opracowanymi już atlasami. Warto podkreślić za Ireną Gieysztorową, że do szacunków ludności należy użyć informacji nie z jednego, a możliwie z jak największej liczby zachowanych rejestrów, w tym najważniejszych – pochodzących z lat poprzedzonych reformami podatkowymi, a więc 1552, 1563–1569, 1578–1583⁶², które przecież zachowały się także dla województwa ruskiego oraz ziem ukraińskich włączonych do Korony po unii lubelskiej.

Z tego powodu trudno też się pogodzić z podjętą kilkadziesiąt lat temu decyzją, że tom poświęcony województwu

podlaskiemu kończy serię wydawnictw poświęconych ziemiom polskim w drugiej połowie XVI w. Obecnie nie ma żadnego uzasadnienia merytorycznego dla zatrzymania prac i ograniczenia badań atlasowych do terenów, które znalazły się w granicach PRL⁶³. Zresztą współcześnie ziemie: chełmska, sanocka i przemyska województwa ruskiego także znajdują się w granicach kraju, a ich atlas nie został opracowany (choć, jak wiemy, prace nad nim będą się odbywały w innym zespole). Granice Korony w drugiej połowie XVI w. obejmowały jednak również tereny województw: ruskiego, wołyńskiego, bełskiego, podolskiego, kijowskiego i bractawskiego. Bez poznania ich potencjału demograficzno-gospodarczego trudno uznać, że dysponujemy szczegółowym opracowaniem osadnictwa Królestwa Polskiego. Nie możemy też racjonalnie ocenić skali rozwoju, możliwości politycznych, finansowych i militarnych całego kraju. Z perspektywy demografii historycznej seria atlasowa jest bez wątpienia olbrzymim osiągnięciem, które przyniosło wiele metodologicznych rozwiązań, ale zmiana koncepcji prac w 1964 r. i ograniczenie terytorialne prowadzonych badań każą uznać, że nie wszystkie szanse, jakie dawało istnienie trwałego finansowania zróżnicowanego zespołu, stworzenie wyjątkowego *know-how* oraz nagromadzenie przez lata doświadczenia, zostały wykorzystane. Bez wątpienia mapy szczegółowe ze wszystkimi punktami osadniczymi i rekonstrukcja struktur terytorialnych oraz bazy z danymi z rejestrów podatkowych stanowią olbrzymią pomoc i znakomitą podstawę do skutecznego przeprowadzenia w przyszłości kalkulacji stanu populacji i rekonstrukcji jej struktury i w tym zakresie należy uznać, że prace nad atlasem ludności Polski w drugiej połowie XVI w. nie zostały zamknięte, ale dopiero zainicjowane. ■

⁶² I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, s. 166.

⁶³ B. Konopska, *Polskie atlasy*, s. 120–121.

Bibliografia

- Boroda K., *Przeszłość przeliczników demograficznych dla szesnastowiecznych źródeł podatkowych*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 37, 2015, 2, s. 27–52.
- Boroda K., Guzowski P., *Przeliczniki demograficzne w szacunkach zaludnienia terenów wiejskich w Królestwie Polskim w drugiej połowie XVI wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 37, 2015, 2, s. 53–75.
- Chłapowski K., *Charakter i wielkość osiedli*, w: AHP Województwo sieradzkie, s. 50–57.
- Dunin-Wąsowicz A., *Charakter i wielkość osiedli*, w: AHP Województwo sandomierskie, s. 77–86.
- Duży W., *Charakter i wielkość osiedli. Osady wiejskie*, w: AHP Kujawy, s. 90–95.
- Gierszewski S., *Badania nad zaludnieniem Prus Królewskich*, „Roczniki Humanistyczne”, 35, 1987, 2, s. 289–296.
- Gieysztorowa I., *Badania nad historią zaludnienia Polski*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 11, 1963, 3–4, s. 523–559.
- Gieysztorowa I., *Charakter i wielkość osad*, w: AHP Mazowsze, s. 77–87.
- Gieysztorowa I., *Ludność*, w: *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, t. 1: A–N, red. A. Mączak, Warszawa 1981, s. 429–441.
- Gieysztorowa I., *O właściwą drogę Atlasu historycznego Polski*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 14, 1966, 4, s. 687–894.
- Gieysztorowa I., *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976.
- Gieysztorowa I., Ładogórski T., *W sprawie nowych badań nad zaludnieniem dawnej Polski*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 6, 1958, 1–2, s. 45–60.
- Gochna M., *Charakter i wielkość osiedli. Osady wiejskie*, w: AHP Wielkopolska, s. 203–208.
- Guzowski P., *Stan i perspektywy badań nad liczbą ludności Polski w późnym średniowieczu i w początkach epoki nowożytnej*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 37, 2015, 2, s. 7–26.
- Guzowski P., *Wielkość osiedli*, w: AHP Województwo podlaskie, s. 158–162.
- Guzowski P., Poniat R., *Przeliczniki demograficzne w szacunkach zaludnienia miast w Królestwie Polskim w drugiej połowie XVI wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 37, 2015, 2, s. 77–93.
- Herbst S., *Atlas na rozdźwięku*, w: *Studia historyczne. Księga jubileuszowa z okazji 70 rocznicy urodzin prof. dra Stanisława Arnolda*, Warszawa 1965, s. 143–149.
- Herbst S., *Prace nad polskim atlasem historycznym*, „Kwartalnik Historyczny”, 60, 1953, 3, s. 329–334.
- Konopska B., *Polskie atlasy historyczne. Koncepcje i realizacje*, Warszawa 1994.
- Kizik E., *Uwagi wstępne. Prusy Królewskie: środowisko geograficzne, administracja, demografia*, w: *Prusy Królewskie. Społeczeństwo, kultura, gospodarka 1454–1772. Szkice z dziejów*, red. E. Kizik, Gdańsk 2012, s. 12–30.
- Kula W., *Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX wieku)*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 13, 1951, s. 23–106.
- Małopolska*, oprac. A. Pawiński, Warszawa 1886 (Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. 3 i 4; Źródła Dziejowe, t. XIV i XV), s. 36–61.
- Mazowsze*, oprac. A. Pawiński, Warszawa 1895 (Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. 5; Źródła Dziejowe, t. XVI), s. 10–39.
- Mączak A., *Gospodarstwo chłopskie na Żuławach Malborskich w początkach XVII wieku*, Warszawa 1962.
- Mączak A., *Obraz statystyczny Prus Królewskich w XVI wieku*, oprac. Marian Biskup przy współudziale Lucjana Koca, *Atlas Historyczny Polski, seria B: Mapy przeglądowe, 1*, Warszawa 1961, „Przegląd Historyczny”, 53, 1962, 1, s. 164–174.
- Mikulski K., *Osadnictwo wiejskie województwa pomorskiego od połowy XVI do końca XVII wieku*, Toruń 1994.
- Odyniec W., *Dzieje Prus Królewskich (1454–1772). Zarys monograficzny*, Warszawa 1972.
- Pałucki W., *Atlas historyczny ziem polskich drugiej połowy XVI wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 74, 1967, 3, s. 99–110.
- Pałucki W., *Przedmowa*, w: AHP Województwo lubelskie, s. 7–12.
- Pałucki W., *Wstęp*, w: AHP Mazowsze, s. 7–13.
- Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. M. Biskup, L. Koc, Warszawa 1961 (Atlas historyczny Polski. Seria B: Mapy przeglądowe, t. 1).
- Rutkowski H., *Mapy podstawowe i atlas historyczny*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 14, 1966, 4, s. 695–700.
- Słoiński M., *Postowie*, w: AHP Województwo podlaskie, s. 276–279.
- Suproniuk J., *Charakter i wielkość osiedli*, w: AHP Województwo krakowskie, s. 69–82.
- Suproniuk J., *Charakter i wielkość osiedli. Miasta i miasteczka w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.*, w: AHP Wielkopolska, s. 209–221.
- Szafran P., *Atlas Historyczny Polski, Seria B: mapy przeglądowe. 1: Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. Marian Biskup; przy współudziale Lucjana Koca, Warszawa 1961 [rec.], „Zapiski Historyczne”, 28, 1963, 2, s. 245–249.
- Szwedo-Kiełczewska P., *Charakter i wielkość osiedli. Miasta i miasteczka na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI wieku*, w: AHP Kujawy, s. 96–110.

Wielkopolska, oprac. W. Pawiński, Warszawa 1883 (Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. 1 i 2; Źródła Dziejowe, t. XII i XIII), s. 85–130.

Województwo płockie około 1578 r., red. S. Herbst, Warszawa 1958 (Atlas historyczny Polski. Seria A: Mapy szczegółowe, t. 2).

Vielrose E., *Ludność Polski od X do XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 5, 1957, 1, s. 3–49.

Zaleska-Kielczewska M., *W sprawie Atlasu Historycznego Polski*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 15, 1967, 2, s. 395–400. ■

Historical Atlas of Poland and research on the condition and structure of the Polish population in the second half of the sixteenth century

Summary

The article presents the role of research into the size and structure of the population in the second half of the sixteenth century in the concepts of the Historical Atlas of Poland (AHP). The first two volumes of the Atlas, i.e. one on the Płock Voivodeship and the second on Royal Prussia, had a remarkably large demographic part, in which, besides the presentation of sources and methodology, a very ambitious research programme was carried out. They specified, among other things, the urban and rural population, population density, size of settlements and the social structure of the rural population. Special cartograms, an extensive demographic commentary, and annexes were also included. Irena Gieysztorowa (Płock voivodeship) played a leading role in this research. Her proposals for demographic conversion rates were modified by Marian Biskup, who adapted

them to the specificity of the Prussian lands. In 1964 it was decided to change the programme of work carried out as part of the AHP research, directing the main effort to prepare detailed maps with commentary. In the series that started with the Lublin volume, demographic issues were limited to estimating the size of settlements, which resulted in the lack of new population studies on the individual provinces of the country. Although the series of atlases devoted to Polish lands in the second half of the sixteenth century has been completed, the editions of tax registers prepared on its occasion in the form of databases may become an impulse for the resumption of much-needed modern research into the state and structure of Poland's population during the 'Golden Age'. ■

Piotr Guzowski – pracownik naukowy Uniwersytetu w Białymstoku, sekretarz naukowy Centrum Badań Strukturalnych i Gospodarczych Przednowoczesnej Europy Środkowo-Wschodniej. Autor książek: *Chłopi i pieniądze na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych* (Kraków 2008) i *Rodzina szlachecka w Polsce przedrozbiorowej. Studium demograficzne* (Białystok 2019). Specjalizuje się w demografii historycznej i historii gospodarczej, ponadto stara się też wykorzystywać archiwa natury w interdyscyplinarnych badaniach z zakresu historii środowiskowej (guzowski@uwb.edu.pl)

Piotr Guzowski – researcher at the University of Białystok, academic secretary of the Centre for the Study of Demographic and Economic Structures in Preindustrial Central and Eastern Europe. Author of books: *Chłopi i pieniądze na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych* [Peasants and Money at the End of the Middle Ages and the Dawn of Early Modern Times] (Kraków, 2008) and *Rodzina szlachecka w Polsce przedrozbiorowej. Studium demograficzne* [Noble Family in Pre-Partition Poland. A Demographic Study] (Białystok, 2019). He specialises in historical demography and economic history, and uses nature archives in interdisciplinary research in environmental history (guzowski@uwb.edu.pl)